

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНКАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО І В. ЛИПИНСЬКОГО (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

В новітній українській історіографії серед праць, присвячених гетьману Богдану Хмельницькому, на нашу думку, виділяється стаття М. Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина», що була видана 1898 р. у Львові¹. Відтоді постать Б. Хмельницького та його політична діяльність вже не зникають із творчості історика. Протягом усього життя М. Грушевського, як слушно стверджують сучасні дослідники, відбувався складний і суперечливий процес переосмислення ним «епохи Хмельниччини», зародження ідей її державницької концепції². Стаття «Хмельницький і Хмельниччина» написана істориком, коли він ще перебував на позиціях народницької історіографії (що він сам не заперечував³) і є класичним віддзеркаленням поглядів істориків цього напрямку на постать гетьмана⁴.

Дещо пізніше вийшла монографія В. Липинського «Україна на переломі 1657—1659 рр. (Відень, 1920). Праця, по суті, є дослідженням творця державницького напрямку в історіографії, а отже, відбиває підходи цієї школи істориків до висвітлення й оцінки Б. Хмельницького.

Варто порівняти погляди обох визначних вчених, щоб мати повніше уявлення про великого гетьмана та його роль у творенні козацько-гетьманської держави.

Говорячи про початковий період Хмельниччини, Грушевський зазначає, що Хмельницький здійснив «великий політичний переворот», хоча спочатку не мав такого наміру, оскільки у своїй свідомості не виходив за межі інтересів тієї верстви, до котрої належав, тобто козацтва. В ході повстання Хмельницький, на думку вченого, робить цілу низку помилок: розгромивши кварцяне військо й опанувавши Наддніпряниною, гетьман марнує час, стоячи табором під Білою Церквою. Замість подальших дій Хмельницький пише листи до сейму й польських урядовців, виправдовується перед ними, висуває мінімальні вимоги: скасування Ординації 1638 р., збільшення козацького реєстру тощо. Все це, вважає Грушевський, засвідчує, що Хмельницький ще не усвідомив своєї ролі як вождя народного визвольного руху. Однак король помер, сейм не погоджується

на козацькі вимоги, польські воєводи провокують Хмельницького, й це, мовляв, призводить до нивих військових дій... Після переможної битви під Пилявцями «силою інерції, щоб не дати розпастися згромадженням навколо нього силам», просувається Хмельницький далі на захід, бере в облогу Львів, відтак за контрибуцію знімає її, йде з військом під Замостя й марнує там час. Нарешті, дочекавшись обрання нового короля, Яна Казимира, й одержавши листа від нього з обіцянками щодо задоволення козацьких вимог, вирушає з військом назад в Україну.

Однак у Києві Хмельницького з великим ентузіазмом вітають міщани й православне духовенство, як свого визволителя. Після тривалих розмов з єрусалимським патріархом, представниками місцевої інтелігенції, пише Грушевський, нові горизонти, нове коло ідей розкриваються перед очима гетьмана. Його думки виходять за тісний обрій козацьких інтересів. Це був, як зазначає історик, «незвичайно важний момент в житті Хмельницького». Цю зміну помітили й польські верхи. Насамперед Хмельницький відновив традицію, започатковану Сагайдачним: залучив «релігійну справу» до своєї програми. «Не здужаючи піднятися до ідеалів національних, всеукраїнських і соціальних — визволення всієї маси українського люду, — зазначає історик, — сі проводирі, замість того, щоб поставити козацький рух на ґрунті національним або соціальним, дали йому релігійну закваску, що заступала місце національної, зв'язувала інтереси козацькі з інтересами інших верств і крім того приодягала низових лицарів релігійним ореолом — оборонців церкви. Сею дорогою пішов і Хмельницький»⁵.

Правда, Грушевський визнає, що у Хмельницького на той час вже визрівали неясні плани визволення з-під польського панування і всієї Русі-України й створення на Україні якогось іншого державного устрою під охороною і зверхністю козацького війська. Це знайшло вияв у виступах гетьмана в ході польсько-козацьких переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. (заяви про визволення України «по Львів, Холм і Галич», про скасування влади князів і шляхти в Україні, про дозвіл шляхті жити в Україні лише за умови, якщо вона визнає владу Війська Запорозького). Ніколи ще таких програм не виголошував жодний з політичних діячів в Україні. Проте, за висловом Грушевського, це були лише «неясні мрії», тут бракувало конкретного, чіткого плану. До того ж, поряд з думкою про єдиновладдя гетьмана над визволеним українським народом, Хмельницький у своїх виступах визнає й верховну владу короля. Тут мав місце наївний монархізм гетьмана і загалом козацтва, яке вважало, що король прихильний до нього, а все зло — від сваволі панів-магнатів.

Зрештою, з цієї широкої програми козацька старшина під час переговорів виділила лише два пункти, реалізації яких домагалася: скасування унії та сенаторське крісло для митрополита, а також призначення православного воєводи до Києва.

Все ж Грушевський високо оцінює ці зрушення в свідомості козацької старшини та її провідника: «Хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, воки мають своє значення в історії розвою політичної свідомості на Україні. Треба було аж Хмельниччини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазії про своє князівство втілились в проєкт великого князівства Руського, яке б воно не було — шляхетсько-козацьке, без селянства, і тільки з частиною етнографічної території України-Руси. Ідеї, як і інше в природі, — робить висновок історик, — потребують часу для свого зросту»⁶.

На його думку, у гетьмана вже на початку 1649 р. виробилося переконання, що недостатньо лякати правлячі кола Речі Посполитої, а треба розхитати всю шляхетську державну будову, щоб реалізувати «можливість упорядкуватись собі відповідно своїм бажанням на Україні». Хмельницький був переконаний, що підстави для цього в нього є: це, по-перше, військова допомога Кримського ханства; по-друге, встановлення зв'язків з Москвою, Туреччиною і Семиграддям з метою одержання від них підтримки (як потім виявилось, ці сподівання були пересбільшеними); по-третє, прагнення козацтва, всього народу «рішучо обрахуватися з польсько-шляхетським режимом»⁷.

Зрада хана під Зборовом порушила ці плани. Замість того, щоб продиктувати польському урядові свої вимоги, Хмельницький мусив йти на компроміс, зважаючи на позицію хана. Очевидно, пише Грушевський, гетьман мимоволі пішов на угоду з Річчю Посполитою, й Зборівські статті «не можна уважати вповні мірою його жадань». Проте історик звинувачує й самого Хмельницького за обмеженість тих вимог, які він і старшина обстоювали в ході переговорів. Грушевський вважає, що Зборівським трактатом були забезпечені лише «дві справи — козацька й релігійна», але в ньому не має і натяку на визволення всього українського народу (на чому раніш наголошував Хмельницький на переговорах з польськими емісарами в Переяславі). Більше того — трактат повертав селян-посполитих в послушення до власників маєтків. Більше того, оскільки кварцяне військо, за угодою, не мало права квартирувати в Наддніпрянщині, гетьман зобов'язувався власною силою повертати селян в послушення. Це свідчило, на думку Грушевського, що гетьман відвернувся від народу.

Грушевський далі пише, що Хмельницький і його старшинське оточення намагалися подати Зборівську угоду як свій триумф. Дійсно, зазначає історик, з вузько-козацьких позицій, якщо порівняти статті трактату з козацькими петиціями 1648 року, то це могло здатися триумфом. Проте, оскільки рух 1648—1649 років вийшов за межі козацького світогляду і став загальнонаціональним, Зборівська угода зрештою була дуже сумним закінченням, і це почасти залежало від нещасливих обставин, почасти від провідників самого руху.

Принагідно зазначимо, що аналізуючи стосунки старшини з правлячими колами Речі Посполитої у 1648—1649 роках, Грушевський стверджує, що ані Хмельницький, ані його оточення ще не звільнилися від погляду на себе як на виразників інтересів козацької верстви, не дійшли ще до усвідомлення себе як репрезентантів всього народу. Правда, в самій ідеї козацького стану лежав зародок цієї репрезентації, оскільки польський уряд привчив козацтво дивитися на себе як на лицарський, привілейований стан, тим самим наближений до статусу шляхти. А оскільки за традиціями Речі Посполитої шляхта репрезентувала весь народ, то й козацтво почало усвідомлювати себе представником всього українського народу. На думку Грушевського, також певний зародок ідеї державності — «Руського князівства» — містився вже в Зборівському трактаті: чітко окреслена козацька територія, власна православна адміністрація і військо тощо. В подальшому зміцнюється ідея представництва всього краю у вигляді «руського гетьмана», намаганні поширення меж Гетьманщини на всю етнографічну територію українського народу. Грушевський змушений визнати, що Хмельницький і найближча до нього старшина у вирі подій політичного життя «дуже швидко поступали по дорозі політичного розвою»⁸.

Після Зборівського трактату стався розрив між Хмельницьким з старшиною і народом, — категорично стверджує Грушевський. «Можна сказати. — пише він, — що із Зборівською умовою Хмельницький і козащина втрачають свою роль проводирів народу, народної війни»⁹. В подальшому народні маси, хоч і беруть участь у військових діях, аде здебільшого з ненависті до польської шляхти, під тиском обставин, а то й з примусу... Більш того, зазначає Грушевський, Зборівська угода викликала глибоке невдоволення народу.

Водночас дослідник вважає, що Хмельницький усвідомлював недовговічність Зборівського компромісу, який не гарантував політичної стабілізації. В Польщі верхи обурювалися на короля за поступки козацтву, в Україні народ не

погоджувався на реставрацію шляхетської власності. За цих умов Хмельницький, не бажаючи втрачати повністю опори серед поспільства й рядового козацтва, свідомо затягує процес складання реєстру, і водночас, передбачаючи неминучість дальшої війни з Польщею, розгортає широку дипломатичну діяльність, прагнучи передусім відновити й зміцнити союз з Кримом і Туреччиною. Це йому вдалося наприкінці грудня 1650 р. Крім того, гетьман встановлює тісні стосунки з Москвою й Семиграддям. Усе це дає підстави Грушевському твердити, що Хмельницький після Зборова, зокрема, в 1650—1651 рр., спирався не на народ, а на «систему заграничних союзів». «Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, — пише історик, — що він ніколи не відважувався спертися сам лише на народ і все розпочинав війну, запевнивши собі якого стороннього союзника. Се йшло в парі з нерозумінням народних інтересів і з знеохоченням народу до Хмельницького»¹⁰.

Кампанія 1651 р., як відомо, закінчилася поразкою в Берестецькій битві та Білоцерківським трактатом, який ще більше обмежив автономію і територію Гетьманщини, а отже, не міг стабілізувати ситуацію в Україні. Грушевський вважає, що Хмельницький не мав ілюзій щодо цього, але не наважувався на розрив з Польщею, зважаючи на виснаження народу й відсутність союзника. Він знову починає переговори із сусідніми державами. Зрештою знову розпочинаються воєнні дії, в яких «обидві сторони гонили останніми силами, без надії на ліпше, але з свідомістю неможливості теперішності». Демонструється взаємна нетерпимість і жорстокість. Як результат, кампанія зкінчилася під Жванцем (грудень 1653 р.) черговою зрадою татар. «Але цим, — зазначає Грушевський, — не скінчилася козацько-польська війна, Хмельницькому татари не були важні, він здобув нову карту, котрої пильнував цілу гру — московську поміч»¹¹.

Історик окремо спиняється на політиці Хмельницького стосовно Московської держави. Москва для нього була «лише одною з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу»¹². З іншого боку, зазначає Грушевський, після поразки козацтва під Берестечком можливість антимосковської коаліції: Польщі, Гетьманщини і Криму — ставала більш реальною, й це вплинуло на зміну політики Московської держави щодо України. Сприяло цьому й взаємне ослаблення Польщі й України. Ще понад рік Москва очікувала і зрештою восени 1653 р. московські верхи наважилися оголосити війну Польщі й відрядити в Україну велике посольство для ведення переговорів

з козаками й прийняття Війська Запорозького «під високу царську руку». При цьому Москва уявляла собі союз з Україною «в формі прилучення її до Московсої держави», козаків вважала «підданими» царя. Щодо того, як уявляв цей союз Хмельницький, історик зазначає: «Може бути, що ніяк, себто не застановлявся над сим. Як виразний і оборотний дипломат (не політик) він не давав жодної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої річі»¹³. Гетьман насамперед прагнув втягнути Московську державу у війну з Польщею й заради цього погоджувався на «підданство» Москві. На думку Грушевського, помилкою гетьмана було те, що він зовсім не замислювався над «установленням відносин до Москви на будучність, а пильнував моментальної потреби — помочі в тій хвилі»¹⁴. Щоправда, в старшинських петиціях 1654 р. висловлено цілий ряд вимог і застережень: гарантування вольностей Війська Запорозького, підтвердження привілеїв козацтва й інших вищих станів, зокрема, права земельної власності тощо. Проте, як пише Грушевський, «ідея автономії народу, края нема тут, як і в попередніх умовах з Польщею. Жадається і здобувається автономія для козащини, козачої верстви..., і тепер се становище її було санкціоноване новим московським правительством. Інші суспільні верстви введєні в безпосередні відносини і залежність від московського уряду»¹⁵. А головне, — віддаючи московському урядові право збирання доходів з колишніх королівщин та міст, Хмельницький, на думку Грушевського, «тим самим зрікся права цілим краєм правити і віддав його Москві»¹⁶. Проте, коли царський уряд прислав воєвод до Києва і коли старшина побачила, що втрачає контроль над краєм, в її колах стали виникати проекти повернення реальної влади гетьману й козацтву над Україною. Москва хоч і не погодилася на це, але не наважилася обмежити владу гетьмана Хмельницького — останній зберіг у своєму віданні збирання і витрачання коштів, а також статус правителя краю, про що свідчать його виступи на захист прав інших верств (шляхти, духовенства тощо). Правда, взявши під свою опіку зазначені стани, старшина залишила поза увагою селянство, яке лише певною мірою змінило власника, виконуючи свої старі повинності.

Отже, як зазначає Грушевський, Березневі статті 1654 року «стали підвалиною суспільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією»¹⁷ і робить висновок: «Тим фактично утворилися на Україні такі обставини, що вона стояла у відносинах до Москви як осібна держава, зв'язана з нею персональною унією». Тобто, через реалізацію згаданої вище ідеї репрезентативності козацьким станом усього народу авто-

номність козацького стану поширилася на весь народ і країну. Однак ця «конституція» (Березневі статті) «не мала ніякої певності»¹⁸. Московський уряд цілий ряд прерогатив гетьмана залишив до часу, але їй визнані права почав невдовзі обмежувати.

Та головною причиною поступової втрати Гетьманщиною свого суверенітету, на думку Грушевського, був глибокий соціальний антагонізм між козацько-шляхетською «партією автономістів» і рядовим козацтвом та поспільством. Невдоволення намірами старшини, яка прагнула до встановлення в Гетьманщині шляхетського ладу, народ орієнтувався на Москву. Царизм у своїй деструктивній політиці щодо Гетьманщини вповні використовував цей антагонізм. Грушевський вважає, що вже невдовзі після Переяславської угоди Хмельницький розчарувався в московсько-українському союзі: виявилось, що Москва, розташувавши свою залогоу в Києві, пильно стежила за діями гетьмана й зовсім не мала наміру служити планам Хмельницького, таємно підбурювала невдоволених козаків проти старшин і гетьмана. В результаті, пише Грушевський, Хмельницький відчув, «який нерозважний крок зробив він, зв'язавши себе з Москвою», і став шукати нових союзників. У 1655 р. він поновлює союз з Туреччиною, а згодом з Кримом. Після Віленської угоди (жовтень 1656 р.) між Росією і Польщею гетьман Хмельницький починає проводити зовнішню політику, яка «йшла врозріз з московською»: наприкінці 1656 р. укладено угоду з семиградським князем Юрієм Ракочі, ведуться активні переговори з Швецією, які набувають пріоритетного значення. Таким чином, Хмельницький створює собі «нову політичну систему»¹⁹. Зрештою, у 1657 р. гетьман остаточно формує план створення української держави в її етнічних межах, забезпечений угодами з Карлом-Густавом і Ракочі. Однак смерть Хмельницького унеможливила здійснення цього плану й залишила Україну-Гетьманщину «зв'язаною з Московщиною».

В подальшому наступники-гетьмани намагалися реалізувати зовнішньополітичні накреслення Хмельницького, спрямовані проти Москви, але зазнали невдачі, оскільки царизм вміло використовував антагонізм між козацькою старшиною і поспільством, зміцнюючи свої позиції в Гетьманщині. Внаслідок цього з Переяславсько-Московської угоди 1654 р., що мала для гетьмана Хмельницького лише тимчасове доручення, утворилися політичні відносини на довгі віки... Недооцінюючи тривале існування Гетьманщини та її роль в політичному і духовному житті України, Грушевський підсумовує: «Хмельниччина на полі

політичним і соціальним мала повне фіаско». Далі історик, однак, відзначає, що «від Хмельниччини веде свій початок і той український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою роллю, як одна з складових частин, в генезі нового українського націоналізму»²⁰.

Все ж Грушевський віддає належне Хмельницькому як історичному діячеві. Він відмічає великі здібності гетьмана як організатора, адміністратора й дипломата. Та голона вада Хмельницького, на думку історика, «його нерозуміння потреб народних мас, несвідомість опертись щиро на сі народні маси, для них і з їх становища, а не з становища козачої верстви будувати суспільний політичний устрій»²¹. В цих тезах народницька концепція раннього Грушевського розкривається вповні. Він висловлює жаль з приводу того, що народ у такий вирішальний момент своєї історії не висунув з власного середовища такого провідника, який би піднісся над поглядами свого часу, але змушений визнати, що такого й не можна вимагати від Хмельницького, що діяв у певних історичних обставинах.

Грушевський вважає, що Хмельниччина увійшла до народної пам'яті не тому, що була створена козацька державність, а тому, що «був широкий соціальний рух, і що його ідеї справили значний вплив на визвольні змагання ХІХ ст.

В центрі уваги В. Липинського навпаки — будівництво Української козацької держави. Говорячи про початок Хмельниччини, він відзначає строкатий склад повстанців та різноманіття цілей, які вони ставили перед собою, виходячи на «волюсть» у квітні 1648 р. Богдан Хмельницький мав на меті помститись магнатерії й повернути собі Суботів, піднявши проти можновладців всіх невдоволених; низове козацтво — позбутися магнатів і фендарів та вільно займатися козацьким промислом у степах, що їх захопили пани; шляхтичі-«баніти» — повернути собі маєтки; «чернь» піднімалася проти шляхти — своєї і чужої; православні міщани й духовенство, невдоволені засиллям католиків й уніатів, відчиняли міські брами повсталим козакам. Запорукою перемоги міг бути військовий союз з Кримом, у даному разі з татарським загоном Тугай-бея, а той хотів знести новозасновані замки та селища на межі із степом, щоб розширити собі пасовища та взяти ясир... Січ Запорозька дала Хмельницькому для здійснення його мети булаву, загін запорожців й «лицарське благословення»

Та вже після перших блискучих перемог й тріумфального в'їзду гетьмана Хмельницького до Києва, його урочисто зустрічі із представниками різних станів України, одержанні

від патріарха титулу «князя Русі» для гетьмана не могло вже бути повороту назад до Запорожжя, до січової вольниці... Та й між Хмельницьким, козацьким реєстровим старшиною, шляхтичем з освітою колегіуму, і низовим товариством лицарів-здобичників було мало спільного. Під впливом київського національного тріумфу, пише Липинський, Хмельницький заявив: «перше я воював за свою шкоду і за свою (козацьку) кривду, тепер буду воювати за віру нашу православну». Липинський у зв'язку з цим зазначає: «Цей глибокий психічний переворот — переміна боротьби за козацькі кривди в боротьбу за цілу націю, “за віру православну нашу” — йшов у парі з не менш глибоким переворотом економічним і соціальним... Боротьба за віру, за націю вивела козацтво з диких лугів дніпрових за плугом розорені простори української землі “по Львів, Холм і Галич”. Вона поставила його око-в-око з європейською культурою цієї землі; з мурованими городами, церквами й монастирями, з величними палатами панів руських., з братствами по городах, їх школами, бібліотеками, друкарнями, де укріплялася й боролася віра православна, з багатством хлібородної, а не степовою тирсою поритою землі, на якій вирости всі оці церкви, монастирі, палати й братства — вся “руська” православна національна культура»²².

«Визволити з лядської неволі руський народ увесь» — ось нове велике завдання, поставлене козацчиною в особі свого гетьмана. Але яким чином визволити, — запитує Липинський, — чи покозачивши всю Україну, знести її фортеці й міста, а ниви перетворити на пасовища, й всю її європейську культуру перетворити в Запорожжя? Чи самій козащині, з'європеїзувавшись, про Січ забути й увібрати в себе європейську хліборобську культуру? Перше, як твердить Липинський, навіть при татарській допомозі було неможливе. для іншого «сил та хисту в першій добі повстання у степової козащини не стало»²³.

Низове козацтво, яке в перший період Хмельниччини відіграло головну роль, «боїться величі національного завдання, яке перед нею ставлять гетьман і старшина». Вже після перших перемог запорожці вимагають повернутися на Запорожжя й звідти вести переговори з Польщею і Туреччиною. А тому, твердить Липинський, перші чотири тяжкі роки гетьман веде боротьбу не лише з Річчю Посполитою, а й із своїм степовим козацтвом. Він прагне визволити «всю Русь», про що йому безустанно нагадують духовенство, православна шляхта й міщани, а запорожці претендують лише на магнатські землі й королівщини в Наддніпрянській

Україні — «по Случ», оскільки саме в магнатських і королівських, «українних» землях запорожці й рядове козацтво мали свої уходи й з того платили старостам податки та побори орендарям. Тепер, позбувшись магнатів і орендарів, козаки саме на цих землях хочуть користуватися здобутою волею й завести свій «запорозький» устрій з щорічними переділами уходів, із загальновійськовою земельною власністю тощо. На Волині, Поділлі, Галичині козацтво бачить розорені ниви, фільварки. Однак цей аграрний устрій для нього ще більш ворожий, ніж магнатські урядники: «панування» загрожує згортанням ловецького та скотарського громадського господарства. «Власне, — пише Липинський, — проти завоювань того плуга підняли низові запорожці повстання... Тому вони підняли всю “чернь” українську і Тугай-бея присогласили, щоб шляхту знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати»²⁴. Тому запорозьке товариство не хоче до козацької України прилучити всю шляхетську Русь. Його програма обмежувалася вимогою: хай король візьме під свою зверхність вірне йому Військо Запорозьке й не пустить на Наддніпрянщину магнатів і старост. Такими були економічні підстави козацького автономізму, політики Запорозжя, — вважає Липинський.

В чому ж полягала історична роль Б. Хмельницького? Історик відповідає так: «Перемога плуга над нерозореним степом — це була стихійна, економічна конечність. Велич і геніальність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською “городовою” Україною, а не із засудженим на смерть низовим, общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику і будову держави Української зв’язати»²⁵.

Поки в «боротьбі між плугом і степом», веде далі Липинський, головну роль відігравала низова («нехліборобська») козащина та «чернь» на волості за допомогою татарської орди, доти Хмельницький репрезентував «руїнницьку силу степу», а польська Річ Посполита — творчу хліборобську «цивілізацію плуга», доти про формування української державності не могло бути й мови. Бо лише на хліборобській культурі, а не на степових «Запорозьких вольностях» її можна будувати.

В умовах Речі Посполитої — умовах сваволі магнатів — європейська хліборобська культура в Україні розвинути не могла. Так само не могла вона зміцніти і в тих суспільно-політичних формах, які репрезентувала «нехліборобська, общинницька низова козащина».

І далі Липинський формулює свою головну тезу: опорою й творцем козацької державності — Гетьманщини — могла бути й нею стала козацька старшина — хуторяни й православна шляхта, тобто клас-стан дрібних і середніх землевласників-господарів. «Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі української держави. Держава українська могла бути збудована тільки силою, яка всередині змогла побороти степове руїництво і провести економічно необхідні завоювання плуга, а зовні змогла протиставити на європейський лад зорганізованій політичній силі польській на такий же лад зорганізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, з'європеїзоване, осіле Військо Запорізьке»²⁶.

Ця нова верства сформувалася в ході Хмельниччини. Ще в попередні десятиліття перед повстанням на Наддніпрянській Україні реєстрова старшина і дрібна шляхта вели боротьбу з магнатами-старостами «за повне вільне і дідичне право володіння своєю землею»; тобто, йшла боротьба між дрібними землевласниками і магнетерією як за саму землю, так і за право розпоряджатися нею. Саме в ході Хмельниччини, в результаті воєнних перемог козацтва, бачимо, пише Липинський, «повне возстановлення в правах цих дрібних земельних власників», а отже, «закріплення їхнього права на необмежене приватне землеволодіння було річчю зовсім природною»²⁷. Воно не викликало опору з боку рядового козацтва, яке бачило, що реєстровики-хуторяни й покозачені шляхтичі це право «добули собі своєю шаблею, добули його революцією». А ця шабля всі попередні, ненависні і для козаків польські магнатські порядки скасувала і спільну всім національну, православну, віру оборонила.

Тому гетьман Хмельницький видає універсали, спрямовані на захист приватновласницьких прав шляхти і старшин-хуторян. «Оці хутори революційного городового хліборобського козацтва і приватна земельна власність так само революційної дрібної покозаченої шляхти, — твердить Липинський, — це була перша стежка, якою ввійшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорізьке європейська хліборобська цивілізація, оперта на римським праві індивідуального володіння землею»²⁸.

Однак ці процеси не відбувалися цілком мирно: відновлення шляхетського землеволодіння викликало у 1649—1650-х роках опір «черні» — посполитих — та спричинило їх виступи проти політики гетьмана на Запорожжі. Однак Хмельницький зумів силою придушити цей опір. Зрештою, в останні роки його

гетьманування Запорозька Січ перетворюється на прикордонний форпост Гетьманщини на татарській межі і перестає відігравати будь-яку політичну роль. Припиняються втечі селян-посполитих та представників інших верств, невдоволених порядками, на «волості». Це було, на думку Липинського, великим національним досягненням гетьмана і ударом для Польщі — факт забезпечення внутрішньої соціальної стабілізації в Гетьманщині. Для Речі Посполитої ліквідація самим гетьманом «внутрішньої анархії, — пише далі історик, — було найтяжчим ударом тому, що існування Польської держави на українських землях ставало після того зайвим і непотрібним. Всі державно-творчі, всі прагнені організованого ладу і спокою українські елементи побачили, що постала на Україні нова сила, яка може цей державний лад і спокій дати; що не на польську Річ Посполиту, а гетьмана Війська Запорозького слід їм усі свої надії покладати»²⁹.

Гетьман свідомо формує ту соціальну верству, на яку має спертися, будуючи державність — вона репрезентує «городову, осілу хліборобську Україну». Її економічною основою є шляхетське, старшинське і православне церковно-монастирське землеволодіння. Тільки спираючись на цю силу, прагне великий гетьман, — твердить Липинський, — визволити «всю Русь з неволі лядської», повалити остаточно на українських землях владу польської держави. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва і покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і тим самим виривати з-під ніг Речі Посполитої той ґрунт, на якому вона на Русі-Україні трималася, — рештки ще непокозаченої руської шляхти — ось завдання, яке ставить перед собою гетьман Хмельницький після того, як першими перемогами над внутрішньою анархією він заклав перший камінь у фундаменті Української держави. І результатом цього було швидке кількісне зростання реєстрового війська. З кожним роком кількість шляхти, що повертається в Гетьманщину, зростає, збільшуючи силу «культурного, хліборобського і державного елементу»³⁰.

Головна ідея творця козацької Української держави, яку він впроваджував в життя — розбещену, деморалізовану магнатською олігархією паразитарну шляхту перетворити у верству «не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади гетьмана Війська Запорозького вповні залежну»³¹. За Липинським, державний устрій Гетьманщини, по-перше, створив умови, за яких шляхта, що раніше польською державою *правила*, змушена була Українській державі *служити*; по-друге, Гетьманщина змогла «помирити і, врешті, усунути ті всі страшні

соціалльні, культурні й релігійні противенства, що за сотні літ недержавного існування в лоні самої української нації накопичились». Цьому сприяло й те, що руська шляхта в Гетьманщині вже не мала своїх станових — повітових і воєводських — організацій, а також те, що в Гетьманщині існувала єдина державна церква і православна віра. Нарешті, і саме військо згуртувало в єдиний правлячий стан представників різних соціальних прошарків і культур.

Отже, робить висновок Липинський, перетворення вільнолюбних анархістів-шляхтичів і козаків-старшин, прибічників «рівності та свобод» в слуг і оборонців твердого державного ладу — головний результат державотворчої роботи гетьмана Хмельницького.

Нарешті, плани щодо повної незалежності Гетьманщини йшли у Хмельницького «поруч із твердим і непохитним проведенням в життя принципу абсолютистичної гетьманської влади», яка, на думку гетьмана, була запорукою міцності й тривалості козацької держави. Він послідовно проводить цей принцип в життя. Зрештою, в останні часи свого гетьманування, твердить Липинський, Б. Хмельницький — це фактичний володар, керівник землі і держави, якого благословив патріарх, з яким — як з рівним — зносяться государі...

Після Переяславського акту й прийняття сюзеренітету московського царя головним завданням гетьмана було, з одного боку, зміцнювати державний суверенітет Гетьманщини, а, з другого, — забезпечити європейську цивілізацію України від знищення, яке загрожувало їй з боку «тодішньої азіатської цивілізації» Московської держави, «а разом з тим скріпити союзом з Руссю московською відпорність Русі української супроти спольщення, яке вела за собою європеїзація Русі української»³². Опорою для виконання цього завдання служило осіле хліборобське Військо Запорозьке. Воно своєю силою, як пише Липинський, творило Українську державу в постійній боротьбі на два fronti: на одному — відбиваючи від Польщі українську землю і, отже, переймаючи від неї найбільш культурні, європеїзовані частини українського народу і ставлячи їх на службу Гетьманщині, на другому — поборюючи внутрішню анархію — опозицію напівкочових нехліборобських елементів Сходу проти хліборобської цивілізації Заходу всередині самої України, яку репрезентували старшинсько-шляхетські, лицарські і церковні верхи.

Тільки гетьман Б. Хмельницький, робить висновок історик, «один і єдиний... зумів у часи свого гетьманування ті

смертельні протиріччя між Сходом і Заходом на Україні побороти і зумів обернути на будову Української держави ті небезпечні центробіжні сили, що потім за його невдалих наслідників знов внутрішнього українського регулятора позбавлені, між собою стерлися, пожарищем великим спалахнули, Україну Війська Запорозького в часах Руїни спалили і попіл її по вітру на Схід і Захід розвіяли»³³. Попри все, стверджує Липинський, будівництво Хмельницьким козацької держави — Гетьманщини — стало переломною епохою в історичному житті українського народу.

Отже, порівнюючи праці двох видатних істориків щодо державної діяльності гетьмана Б. Хмельницького, бачимо часто діаметрально протилежні думки і висновки.

Це визначалося різними історіософськими підходами істориків до національного процесу. Так, якщо у М. Грушевського народ — центральний фактор історичної дії, а визначальним для історика є прагнення народних мас досягти максимуму задоволення своїх соціально-економічних інтересів, то на першому плані у В. Липинського — реалізація державно-національної ідеї українського народу.

Звідси М. Грушевський засуджує Хмельницького за те, що його прагнення до утворення держави відбувалися за рахунок соціально-економічного пригнічення народу. Історик звинувачує гетьмана за те, що той не погоджував свої наміри з народом, орієнтувався на зовнішні фактори. У Грушевського гетьман Хмельницький постає політиком суперечливим і непослідовним у своїх діях; хоч історик визнавав і оцінював Хмельницького, як талановитого полководця, гнучного політика, видатного адміністратора, однак висловлював сумніви щодо наявності (особливо у перший період повстання) чітких планів державотворення. Створена Хмельницьким державність зрештою зазнала краху внаслідок того, що гетьман ігнорував соціально-економічні проблеми, не усував соціального антагонізму між старшиною і поспільством, більше того, своїми діями його поглиблював. Цей антагонізм використав царизм у політиці послідовного обмеження суверенітету Гетьманщини.

В. Липинський, навпаки, характеризує Хмельницького як чи не найвидатнішого в українській історії державного діяча з огляду на його політичні, військові й організаційні здібності. Богдан Хмельницький у Липинського — творець держави — Гетьманщини. Історик, як слушно зазначає Я. Пеленський, творить культ-міф великої людини-героя. Це — наслідок впливу неоромантичної історії, дуже поширеної в Європі в

перші десятиліття ХІХ ст.³⁴ Липинський відзначає прагнення Хмельницького до створення гетьманату на династично-спадкових засадах, що могло б легітимізувати гетьманську владу. Сильна й необмежена, вона, на думку історика, послужила б регулятором і виразником інтересів різних станів тогочасного українського суспільства.

М. Грушевський вважав фатальною помилкою союз Хмельницького з Москвою. В. Липинський, навпаки, зазначає, що в реалізації гетьманської політики, спрямованої на відхід від ідеї козацького автономізму (в рамках Речі Посполитої) до будівництва самостійної держави, Переяславський акт був важливим позитивним етапом, оскільки укладений з однією метою — визволення Гетьманщини від Польщі.

Нарешті, якщо Грушевський звинувачує Хмельницького в тому, що він у своїй державотворчій діяльності спирався на вузький старшинський прошарок, то Липинський у зміні структури козацького стану в результаті включення до нього православної шляхти й тим самим «європеїзації» останнього бачить головну засаду формування української державності, перемоги ідеї державного суверенітету над попереднім козацьким автономізмом. Утвердження визначальної ролі старшинсько-шляхетської, національної еліти в процесі державотворення — головна ідея історика.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ) Львов. — 1898. — С. 23—24.

² *Копиленко О. Л.* «Українська ідея» М. Грушевського: Історія і сучасність. — К., 1991. — С. 95—138; *Степанков В. С.* Українська держава у середині ХVІІ ст.: Проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 рр.): Автореф. дис. докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 7—8.

³ *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина. — С. 7.

⁴ У сучасній історіографії існують певні розбіжності щодо приналежності історика до народницького чи державницького напрямів. Так, *Д. Дорошенко* (Огляд української історіографії. — Прага, 1923) стверджує, що Грушевський стояв «на ґрунті народництва». Ще категоричніше висловлюється *О. Прицак*: «Грушевський творив свою “Історію України-Руси” з перспективи народників 70-х років» (У століття народни М. Грушевського // Листи до приятелів, 1966. — Ч. 157—159. — Кн. 5—7. — С. 3—4. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — Київ — Кембрідж, 1991). *О. Оглоблин* твердив, що тривала праця над Хмельниччиною вплинула на зміну поглядів Грушевського, спричинила до певних відходів історика від народницької концепції (Український

Історик, 1964. — Ч. 2—3; 1966. — Ч. 1—2). Таку ж позицію займає *М. Антонович* (До дискусії навколо *М. Грушевського* // *Український історик*, 1991—1992. — Ч. 3—4; 1—4), а також *О. Копиленко*, *В. Смолій* і *В. Степанков*. Відомий дослідник творчості *Грушевського* *Л. Винар* знаходить у історика поєднання рис народницького і державницького напрямів (*Винар Л. Найвидатніший історик України. — Нью-Йорк, 1986; Винар Л. Значення М. Грушевського в українській і світовій історії* // *Український історик*, 1991—1992. — Ч. 3—4, 1—4).

⁵ *Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. — С. 7.*

⁶ *Грушевський М. Назв. праця. — С. 9—10.*

⁷ *Грушевський М. Там же.*

⁸ Там же. — С. 12, 19.

⁹ Там же. — С. 14.

¹⁰ Там же. — С. 15.

¹¹ Там же. — С. 12.

¹² Там же. — С. 17.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 21.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 23.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — С. 25.

¹⁹ Там же. — С. 27.

²⁰ Там же. — С. 28.

²¹ Там же.

²² *Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659. — Філадельфія, 1991. — С. 83—84.*

²³ Там же. — С. 84.

²⁴ Там же. — С. 85.

²⁵ Там же. — С. 86.

²⁶ Там же. — С. 87.

²⁷ Там же. — С. 88.

²⁸ Там же. — С. 91.

²⁹ Там же. — С. 91.

³⁰ Там же. — С. 98.

³¹ Там же. — С. 105.

³² Там же. — С. III—112.

³³ Там же. — С. 121.

³⁴ *Пеленський Я. Передмова: В. Липинський і його «Україна на переломі»* // *Липинський В. Україна на переломі. — С. XIII—XIV.*